

MAGYAR NYELVTÖRTÉNET – ÚJ NÉZŐPONTBÓL¹

THE HISTORY OF HUNGARIAN LANGUAGE—FROM A NOVEL POINT OF VIEW

Hoffmann István

az MTA doktora, egyetemi tanár

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelvtudományi Intézet Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen
hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A nyelvtörténeti kutatások a kezdetektől fogva meghatározó szerepet töltenek be a magyar nyelv tudományos vizsgálatában. Ezt azok a tudományterületi szintézisek is jelzik, amelyek az utóbbi fél évszázadban időről időre napvilágot láttak a magyar nyelv történetéről. A *magyar nyelvtörténet kézikönyve* közvetlenül kapcsolódik egy 2003-ban azonos szerkesztőkkel és jórészt egyező szerzőgárdával készült nyelvtörténeti összegzéshez. Az azóta eltelt másfél évtized tudományos eredményei a magyar nyelvtörténeti kutatások jelentős fellendülését mutatják, s ez időszerevé tette egy új szintézis elkészítését. A mű fontos újítása az elvszerűen vállalt funkcionális nyelvészeti szemlélete. Ezt a változást jelzi, hogy a nyelvi rendszertörténet mellett kiemelt hangsúlyt kapott a műben a nyelvhasználat története és ezzel együtt a magyar nyelvközösség története is.

ABSTRACT

Research in historical linguistics has played a key role in the scholarly study of the Hungarian language from the beginning. This is well indicated by the disciplinary syntheses of the history of Hungarian language that have appeared from time to time over the past half a century. *The Handbook of Hungarian Historical Linguistics* is closely related to a work published in 2003 by the same editors and almost the same group of authors. The findings of the one and a half decades that have passed since then show a significant growth in research on Hungarian historical linguistics and this has made the creation of a new synthesis necessary. The functional linguistics approach used is a key principle and important innovation of the publication. Such a change is indicated by the facts that besides the history of the linguistic system, the history of language use and the Hungarian language community have also received special attention.

¹ A tanulmány a Kiss Jenő és Pusztai Ferenc által szerkesztett *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* bemutatóján elhangzott előadás szerkesztett változata (Kiss–Pusztai, 2018).

Kulcsszavak: magyar nyelvtörténeti szintézisek, funkcionális nyelvészet, rendszertörténet, a nyelvhasználat története, a magyar nyelvközösség története, a magyar történeti nyelvtudomány története

Keywords: syntheses of Hungarian historical linguistics, functional linguistics, system history, the history of language use, the history of the Hungarian language community, the history of Hungarian historical linguistics

A magyar nyelv történetére irányuló tudományos kutatások a magyar nyelvtudománynak a kezdetektől fogva a legfontosabb területei közé tartoznak. A történeti érdeklődésű 19. században ezek a vizsgálatok a kutatók iskolázottsága révén természetes módon kapcsolódtak – elsősorban a német nyelvtudományon keresztül – a nemzetközi tudományosság főbb irányzataihoz. Ez a tematika – amely egészen a 20. század közepéig szinte egyedüli tárgyként vonzotta a magyar nyelvet kutatók figyelmét – a magyarságtudományok körében is meghatározó hatású területnek számított. A 20. század második felében aztán egyre több tudományterület, új irány jelent meg a magyar nyelv vizsgálatában, leginkább a nemzetközi irányzatok – többnyire némileg megkésett – hatásaképpen. A nyelvtudomány hatókörének folyamatos tágulása, feladatainak folytonos újraértelmezése jellemezte ebben az időszakban a magyar nyelvre vonatkozó kutatásokat is, ami értelemszerűen megszüntette a nyelvtörténetírás addigi privilegizált helyzetét, ám eredményeit természetesen nem homályosította el, és a más tudományterületekre gyakorolt hatását sem korlátozta.

Sőt, éppen ebben az időszakban születtek meg a magyar nyelvtörténetírásnak azok a nagy szintézisei, amelyek sorába *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* is beletartozik. Ezeknek az összefoglalásoknak megkülönböztetett fontosságú darabja volt a három szerzőjéről leginkább csak Bárczi–Benkő–Berrárként emlegetett munka, *A magyar nyelv története*, amely 1967-ben jelent meg, s amelyet a mai idősebb nyelvészgeneráció tagjai, de még a jóval utánuk következők is egyetemi tankönyvként ismertek meg és használtak. De a tudományos kutatásban is alaplúnak, szemléletformáló munkának számított ez a könyv, amit a rá történő hivatkozások nagy száma ma is vitathatatlanul jelez.

A magyar nyelvtörténet kézikönyve közvetlen előzményének a 2003-ban megjelent *Magyar nyelvtörténet* című munkát tarthatjuk, amely a szaktudományos eredmények összefoglalásaként több területen is meghatározóan fontos előzményekre támaszkodhatott. Ezek között említendő a 20. század utolsó harmadában elkészült etimológiai szótárak egész sora. Közülük is alapvető szerepe volt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának*, amelynek német nyelvű változata, az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* két évtizeddel később frissítette fel és tárta a nemzetközi tudományosság elé a magyar szókincs eredetére vonatkozó

ismereteket (mindkettőnek Benkő Loránd volt a főszerkesztője). Az alapnyelvi szókincs tüzetes feldolgozásában jelentős lépés volt *A magyar szókészlet finnugor elemeinek megjelentetése*. Ebben a sorban említhetünk továbbá két olyan munkát is, amely a szókincs egy-egy speciális, de a magyar nyelvtörténet szempontjából fontos csoportját dolgozta fel: a helynevekét a *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, a magyar eredetű családnevekét pedig a *Régi magyar családnevek szótára*. A 21. század új nyelvtörténeti szintéziseihez szaktudományos előzményként talán minden más munkánál nagyobb mértékben járult hozzá az előző évszázad utolsó évtizedében kiadott *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című munka három kötet, amely a középmagyar kor végéig dolgozta fel a magyar grammatika történetét (ugyancsak Benkő Loránd főszerkesztésével).

Ezek a nagyszabású szintézisek nemcsak összegezték az addigi tudományos eredményeket, hanem sok tekintetben új szemléletmódokat érvényesítve inspirálták is a nyelvtörténeti kutatások fellendülését. Mindezt a fent említett magyar nyelvtörténeti összefoglaló munkának a megjelenése is jelezte. Ezt a 2003-ban kiadott kötetet az itt ismertetett művel, *A magyar nyelvtörténet kézikönyvével* nemcsak a szerkesztők, Kiss Jenő és Pusztai Ferenc személye kapcsolja össze, hanem az egyes fejezetek szerzői is. A korábbi összegzés tíz közreműködője közül nyolc szerepet kapott az újabb munkában is, hozzájuk további öt kutató csatlakozott. A könyv alkotógárdája zömében az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyelvtörténeti műhelyéből került ki.

Arra a kérdésre, hogy mi készítette vajon a szerkesztőket és a szerzőket arra, hogy alig másfél évtized elteltével egy új magyar nyelvtörténeti szintézis elkészítésének fáradságos munkájába belevágjanak, nyilvánvalóan csak ők maguk jogosultak választ adni. Olyan formában viszont, hogy vajon a tudomány szempontjából milyen körülmények indokolták, motiválták az új mű megírását, a kérdés tágabb érvénnyel is feltehető, megválaszolhatóvá pedig elsősorban a könyv tudományos értékeinek, újdonságainak a mérlegelése révén válik.

Noha a tudománymetria kvantitatív jellemzőire alapozó egyoldalú értékelés megítélésem szerint a szükségesnél is nagyobb teret nyert az utóbbi időben a human tudományok körében, itt most mégis arra hívom fel a figyelmet, hogy *A magyar nyelvtörténet kézikönyvének* bibliográfiája feltűnően nagy számban tartalmaz 2003 után megjelent írásokat. Ez a körülmény már önmagában is jelzi a nyelvtörténetnek mint kutatási területnek a legutóbbi időben megmutatkozó erejét, sőt a határozott fellendülését is, és egyúttal megtámogatja az új összegzés elkészítésének indokolt, szükséges voltát is. Új kutatói nemzedékek kapcsolódtak be ezen a téren is a tudományos munkába, és a fent említett budapesti mellett jó ideje más műhelyek is aktívan részt vesznek e tudományterület előrevitelében. Felidézhető ezzel kapcsolatban a szegedi egyetem által elindított nyelvtörténeti konferenciasorozat, amelyet 2018 őszén már tizedik alkalommal rendeztek meg, vagy utalhatunk a piliscsabai egyetem rendezvénysorozatára is, amely pedig a nyelvelmélet szem-

pontjából közelít a nyelvtörténet kérdéseire. Megemlíthetjük mindezek mellett az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó generatív szemléletű történeti mondattani kutatásokat is, de ugyancsak itt utalhatunk a debreceni történeti névkutató műhely eredményeire a korai szórványemlékek feldolgozása terén. A kolozsvári magyar nyelvészek grandiózus szótárkiadási munkálatai, elsősorban az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* megjelentetése szintén fontos vállalkozása a magyar nyelvtörténetírásnak: e munka nemzetközi mércével mérve is szinte páratlan lexicográfiai alkotás. Mindezek az eredmények (és ezek mellett még számos további is) szervesen beépültek *A magyar nyelvtörténet kézikönyvének* ismeretanyagába.

A nyelvtörténeti kutatások az utóbbi évtizedekben nemcsak újabb és újabb tárgyi eredményeket tudtak felmutatni, hanem szemléletű megújulást, a kutatások elméleti alapjainak és módszertanának a változását is magukkal hozták. Az itt tárgyalt mű legfőbb újdonságának és egyben a legnagyobb értékének éppen ezt a szemléletében megmutatkozó megújulást tartom, amely a könyv egészének szerkezetében és a részleteiben egyaránt megmutatkozik.

A magyar nyelvtörténet kézikönyve deklaráltan a funkcionális nyelvészet talaján áll, mivel a szerzők szerint ez a szemléletmód kínálja a legtöbb lehetőséget a magyar nyelv történetének megismerésére. Ez az elvi következetesség azonban távolról sem jelent szigorúan meghatározott szabályokhoz való merev ragaszkodást a vizsgálatokban, mivel – ahogyan azt a könyv elméleti, alapozó fejezetében Kiss Jenő kifejti – a magyar nyelvtörténeti leírásnak módszertani értelemben több lábón kell állnia, és ebből következően „a nyelvtörténész mindenkor kutatási céljának megfelelően bármely, saját vizsgálati szempontjából adekvát nyelvészeti elméletet, módszert, modellt, leírási sémát felhasználhat, bármely szemléletmódot követhet” (19.). Ez azt jelenti, hogy a nyelvtörténetírás elmélet-érzékeny diszciplína ugyan, de nem elméletfüggő tudományterület, mivel nem egyetlen gondolati konstrukció alaptételeiből kiindulva vezeti le a nyelv történetének változásait, illetve végzi el ezek tudományos elemzését, értékelését, hanem az egyes jelenségek vizsgálatában mindig azt a nézőpontot választja, amely a legalkalmasabb arra, hogy az adott kérdéskört a legjobban megérthessük.

A nyelvet – a funkcionális nyelvészeti felfogásnak megfelelően – a kötet szerzői csakis a használatában létező entitásnak tekintik, amelynek biológiai és társadalmi feltételei egyaránt vannak. Így a nyelvhasználat kettős beágyazottságú tevékenységként jelenik meg, amely egyfelől a nyelvi rendszerbe, másfelől a társadalmi-kulturális környezetbe illeszkedik bele. A nyelvi változás pedig ennek megfelelően a közlési szükségleteknek való megfelelésre irányuló folyamatként értelmezhető. Ezt a feladatát a nyelv a társadalomban mindenkor be is tölti, de csakis oly módon, hogy a beszélők a nyelvet folyton hozzá is igazítják a felmerülő újabb és újabb, a kommunikációt és az emberi megismerést érintő igényekhez. A nyelv történetét vizsgáló kutató pedig a nyelv használatának ezt az autopoetikus, önalkotó működését kell hogy a maga folyamatában bemutassa.

A magyar nyelvtörténetírásnak ez a törekvése – amely *A magyar nyelv kézikönyvében* elvi tudatossággal vállalt funkcionális nyelvészeti keretben teljeseedik ki – távolról sem előzmények nélkül való a magyar nyelvtudományban. Mutatja ezt a könyv élére helyezett mottó is, amely Gombocz Zoltánnak egy fiatalkori, 1898-ban született írásából való: „Az első és legfontosabb dolog [...] nem választani el a nyelvet a beszélő embertől.” A könyv szerzői tehát nemcsak a nagy elődök tárgyi eredményeire támaszkodhattak megalapozott bizalommal, hanem az ő szemléletmódjuk számos elemét is tovább vihették a mostani összegzésükben. Úgy látom, hogy a nyelv művelődéstörténeti-kulturális beágyazottságának hangsúlyozásával *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* leginkább azt a vonulatot folytatja a magyar nyelvtörténetírásban, amelynek egyik csúcsteljesítményét Bárczi Gézának a bő fél évszázaddal korábban, 1963-ban megjelent *A magyar nyelv élet-rajza* című munkája jelenti. A könyv egészének szemlélete erős szálakkal kapcsolódik továbbá Benkő Lorándnak az 1980-ban közreadott *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei* című művéhez, illetőleg Benkő kései Anonymus-tanulmányaihoz is, amelyekben a régi magyar nyelv differenciált értelmezését, a történeti szociolingvisztika csíráit láthatjuk megjelenni. Ezek a kapcsolódási pontok – és sok más egyéb körülmény – is azt mutatják, hogy az a tudománytörténeti képződmény, nyelvészeti irányzat, amelyet budapesti iskolaként szokás emlegetni, ma is eleven és meghatározó hagyományként van jelen a korszerű nyelvészeti kutatásokban.

A könyv alkotóinak szándékából következően a magyar nyelv mint fő téma mellett egy másik hőse is van *A magyar nyelv kézikönyvének*: a magyar nyelvhasználók közössége. Ez az említett tudományos alapállásból közvetlenül következik: a nyelvi változások végső okait ugyanis a nyelvhasználatban találjuk meg, amely pedig a nyelvhasználó közösség történetének figyelembevételével nem vizsgálható meg. Azt, hogy a könyv alkotóinak szemléletében a nyelv és a társadalom története szorosan összefügg egymással, mutatja az is, hogy az összefoglaló nyelvtörténeti munkák között elsőként e könyvben látjuk önálló fejezetben megjelenni a témát *A magyar nyelvközösség történetéről* címmel. E rész egész szemléletmódja és számos megállapítása is egybeesik azzal, amit az itt tárgyalt művel csaknem egy időben megjelent másik munka, a Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztette *A magyar nyelv jelene és jövője* című kötet több fejezete is taglal. A két alkotóközösség más-más nézőpontból kidolgozott eredményei a magyar nyelvnek éppen a legfontosabb kérdéseit érintően támogatják meg kölcsönösen egymást.

A fontosabb nyelvváltozatok történetének áttekintése ugyancsak új témakör a korábbi nyelvtörténeti összefoglalások tematikájához képest. E fejezet is határozottan jelzi a nyelvhasználókra összpontosító kutatói megközelítést. Tömör, ám annál fontosabb, mert régóta hiányzó összefoglalását találjuk itt a magyar nyelvjárások történetének Juhász Dezső tollából. A szaknyelveknek és a magyar köznyelvnek (a standardnak) az alakulástörténetét Kiss Jenő vázolja föl. Ez utób-

bi kérdéskör kapcsán nemcsak az újabb nyelvtörténeti korok kerülnek fokozottan előtérbe, hanem szó esik e nyelvváltozatok jövőbeli szerepéről is. A szaknyelvek és a köznyelv versenyképessége, azaz a felmerülő új kommunikációs igényeknek való folyamatos megfelelési képessége ugyanis a magyar nyelvközösség jövőjét, fejlődési lehetőségeit is alapjaiban érinti.

A *Magyar Tudomány* hasábjain pedig külön is kiemelendőnek gondolom a magyar tudományos nyelv szerepéről tett fontos megállapításokat. Nemzetközi jelenség ugyanis, hogy az angol nyelv egyre nagyobb teret nyer a tudományos kommunikációban. Ez a globalizációnak és az angol nyelv hipercentrális szerepének tükröződéseként természetes következmény a tudomány területén is, aminek számos vonatkozásban előremutató, kedvező hatása is jelentkezik. De a magyar tudomány művelőinek kötelességeik vannak a nemzeti nyelv fejlesztése terén is, mivel a tudomány nyelvének magyarsága hozzátartozik ahhoz az évszázadok óta meglévő, alapvető igényhez, hogy a magyar nyelv az élet minden területén továbbra is jól kidolgozott nyelvként funkcionálva tölthesse be feladatát. Emellett azt is figyelembe kell venni, hogy ami ma a tudományban új eredménynek számít, abból sok minden holnap már a közoktatás anyagába fog beletartozni, és így a társadalom jó részének a műveltségébe is fokozatosan beépül. Ha pedig a tudomány magyar nyelvének használata sérül, korlátozottá válik, akkor ennek hatásaként fokozatosan korlátozottá válik a standard nyelvnek, vagyis a köznyelvnek a használata is. Az egyetemeknek és az Akadémiának is nagy felelőssége van abban, hogy a magyar tudományos nyelv ma is, és a jövőben is meg tudjon felelni a feladatának.

Mindez szélesebb perspektívából szemlélve még nagyobb jelentőséget kap: egyetérthetünk ugyanis a könyv azon megállapításával, miszerint a magyar nyelv a magyar nemzet formálásában is kitüntetett szerepet játszott, jóval fontosabban, mint sok más nemzet esetében. Ennek okaként említhetjük a magyarnak a nyelv-rokonaitól immár három évezred óta tartó elkülönült létezését és a vele rokonságban nem lévő nyelvekkel való tartós érintkezését. Mindez elősegítette, hogy a magyarság önazonosságát meghatározó jegyek között a nyelv fontosabb szerepet tölt be, mint az identitás kulturális, történelmi összetevőinek más, egyébként ugyancsak lényeges jellemzői.

A hagyományos értelemben vett nyelvtörténeti fejezetek a könyv középső részébe kerültek, és az egész terjedelemnek mintegy a felét teszik ki: hangtörténeti, morfématörténeti, szófajttörténeti, mondat-történeti, szövegtörténeti, majd lexikatörténeti alfejezetek követik itt egymást. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* elrendezését tekintve szakít 2003-as elődjének nyelvtörténeti korszakok szerint haladó tárgyalásmódjával, és visszatér az 1967-es összegzés klasszikusnak mondható elrendezéséhez. Ezekből az ismeretgazdag részekből csupán egyetlen jellegzetességet kívánok kiemelni: a könyvnek a megoldatlan nyelvtörténeti kérdések iránt mutatkozó nyitottságát, sőt szinte kitüntetett figyelmét. Ezek tárgyalásával,

bemutatásával a szerzők egyúttal a jövő kutatásainak legfontosabb irányaira is rávilágítanak, több helyen pedig közvetlenül is megjelölik azokat a témaköröket, amelyeknek a vizsgálata a kutatások mai nézőpontjából a legsürgetőbbnek tűnik. A nyelv társadalmi beágyazottságának megfelelően ilyen területek a történeti szociolingvisztika és a történeti pragmatika. Ezzel együtt pedig a kutatók figyelmének súlypontja is átkerül az ómagyar korról a középmagyar korra, azaz a 16–18. század eddig kevésbé vizsgált időszakára.

A magyar nyelvtörténet kézikönyve a magyar nyelvtörténetírás fontos szakmai eredménye, igényes összefoglalása az idevágó szaktudományos ismereteknek. Külön erénye a műnek – s ezen a téren is jeles elődök nyomdokain halad –, hogy a tudományos pontosság, egzaktság követelményének úgy tud megfelelni, hogy nemcsak a szűkebb szakmai közönséghez szól, hanem közérthető nyelve, hibátlanul építkező belső logikája elérhetővé, befogadhatóvá, élvezhetővé teszi a benne foglalt ismereteket a szélesebb nagyközönség számára is. Ez a szándék és ennek magas szinten való megvalósulása szervesen következik abból a korszerű nyelvfelfogásból, amelyet *A magyar nyelvtörténet kézikönyve* legfontosabb újításának és legnagyobb értékének tartok.

IRODALOM

- Bárczi G. (1963): *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Bárczi G. – Benkő L. – Berrár J. (1967): *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Benkő L. (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (1998): *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (2003): *Beszélek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (főszerk.) (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (főszerk.) (1991–1995): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I–II/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Benkő L. (főszerk.) (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kázmér M. (1993): *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság
- Kiss J. – Pusztai F. (szerk.) (2003): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó
- Kiss J. – Pusztai F. (szerk.) (2018): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. (A Magyar Nyelv Kézikönyvei XXIX.) Budapest: Tinta Könyvkiadó
- Kiss L. (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Lakó Gy. (főszerk.) (1967–1978): *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Szabó T. A. et al. (főszerk.) (1975–2014): *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–14*. Budapest–Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület
- Tolcsvai Nagy G. (szerk.) (2017): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat Kiadó